

दलित मराठी कवितेचे काव्यपर्व

डॉ. प्रीती किशोर उमाठे

एम. ए (मराठी), पी.एचडी

डॉ. एम. के. उमाठे महाविद्यालय, नागपूर

सारांश

दलित मराठी कविता सामाजिक न्याय, समानता आणि अत्याचाराच्या विरोधातील आवाज उंचावणारी एक महत्त्वपूर्ण साहित्यप्रकार आहे. या कवितांनी दलितांच्या दुःख, संघर्ष, स्वाभिमान, आणि त्यांचे स्वप्न यांना शब्दरूप दिले आहे. मराठी दलित साहित्याची सुरुवात १९६०च्या दशकात झाली, आणि त्यानंतरच्या दशकांत या साहित्यप्रकाराने प्रचंड लोकप्रियता मिळवली. दलित मराठी कविता केवळ साहित्याचा एक भाग नसून, ती एक सामाजिक चळवळ आणि विचारधारा आहे जी दलितांच्या हक्कांसाठी आणि सन्मानासाठी लढते.

बीज शब्द

छक्कड, अस्पृश्य, शब्दप्रभुंनो, वैचारिक

प्रस्तावना

वाङ्मय, साहित्य, काव्य, ललित, कला हे शब्द भाषेच्या व साहित्याच्या इतिहासात पुष्कळदा सारख्या चरताना वापरलेले आपल्याला दिसतात तरी त्यांच्या अर्थाचा बोध आपल्याला वेगवेगळ्या दिसून येतो. भाषा हे एकच माध्यम असूनही वाङ्मयाचे वेगवेगळे प्रकारे वर्गीकरण केले जाते. जसे साहित्य म्हणजे ललित साहित्य असे समजत असलो तरी काव्य हा शब्द साहित्याच्या एका प्रकारासाठी वापरला जातो इतिहासाच्या कार्ये वि.का. राजवाडे यांनी वाङ्मयाचा नकाशा रेखाटताना तेही आणि परमार्थिक आणि परावलोकिक असे दोन प्रमुख भाग मांडले आहेत. काव्याच्या रूपाने ललित साहित्याच्या अंतर्गत वेगवेगळ्या साहित्य प्रकाराचा समावेश होतो. त्यात कविता, भाव कविता, गीत, दीर्घ कविता, पोवाडा, लावणी, कटाव, खंडकाव्य, इत्यादी विविध साहित्य रूपे आपल्याला दिसतात. तसेच प्राचीन मराठी साहित्याचा अभ्यास करत असताना काही वेगळ्या स्वरूपाचे काव्य साहित्य आपल्या निदर्शनास येतात त्यात भाष्य काव्य, आख्यान काव्य, कथा काव्य, गौळणी, पदे, भारुडे, रूपके, विराण्या, धवळे, भुपाळ्या, पाळणे इत्यादी काव्याचे साहित्य रूप आपल्याला दिसून येते. प्राचीन मराठी लेखनात गद्य हे अभावाने आढळते कारण भरपूर असे साहित्य हे काव्यत्मक स्वरूपातच उपलब्ध

असलेले आपल्याला मिळतात. जसे लिळा, दृष्टांत, कहाण्या इत्यादी साहित्य हे गद्यात्मक स्वरूपात आढळून येते. परंतु गद्य असो की पद्य अभंग असतो ती पूर्वी विषयानुसार आणि व्याप्तीनुसार साहित्य प्रकाराचे वर्गीकरण आपल्याला करता येते. कविता या शब्दाचे काव्य, पद्य हे शब्दही कविता या अर्थाने वापरलेले दिसतात.

काळ जसा समोर जातो तसे तसे साहित्याचे वेगळेपण बोलत जा आपण अभ्यासतांना असतो. त्यात वेगवेगळे प्रकार पडत जातात. त्यातील एक महत्त्वाचा प्रकार म्हणजे "दलित मराठी कविता" हा होय. दलित मराठी कवितेचे व्यापक क्षेत्र लक्षात घेता या कवितेने मराठी कवितेला सर्व सार्वत्रिकता आणि सर्व समावेशकता याला जवळ आणले आहे. तीव्र भावना या कवितेमधून प्रकट होतात. कारण महात्मा फुले, राजश्री शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा स्पर्श दलित कवितेला होतो त्यामुळे दलित कवितेचे केंद्र आणि ऊर्जा हे इतर काव्यापेक्षा ही वेगळी असते ती सर्व पसरलेल्या समाजाची अनुभूती करत असते.

दलित मराठी साहित्याची पार्श्वभूमी

स्वातंत्र्योत्तर काळात जसे जसे नवे नवे वाङ्मय प्रवाह आले त्यातच महत्त्वाचा वांग्मय प्रकार म्हणजे दलित साहित्य होईल. दलित साहित्य प्रकाराला १९६० नंतर डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची एक नवी ताकत मिळाली. त्यातूनच वर आलेला दलित कविता हा प्रकार मराठी साहित्याला सामाजिक जीवनाची लाभलेले अविष्कार आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. कारण अस्पृश्य समाज हा महात्मा फुले यांच्या काळापासून शायरी फळ गाजवीत आलेला आहे. दंडार, छक्कड, गोंधळ, एकतारी यासारख्या अख्यायिका सांगितल्या जात होत्या.

बाबासाहेबांच्या चळवळी नंतर दलित समाजाचे अनेक वैचारिक काव्य लेखक तसेच लेखक आपल्या प्रचार भाषणांद्वारे कार्य करणारे कार्यकर्ते कवी होऊन गेले. त्यामध्ये कवी दिनबंधू, बाबू कालीचरण दास, किसन प्रभू बनसोडे, गणेश अक्का जी, गवई, पतीत पावनदास, ग. म. ठवरे, कवल नागोराव पाटणकर, हेमच्छिंद्र खांडेकर, भटकर,

शेंडे इत्यादी नागपूर वराडातील मंडळी आणि गोपाल बाबा वल्लंगकर, शिवराम जानबा कांबळे, वामन कर्डक, बंडू माधव, अण्णाभाऊ साठे इत्यादी पश्चिम महाराष्ट्रातील कवी लेखक व कलावंत होऊन गेलेले आहेत. दलित कविता या साहित्य प्रकाराचा विचार करताना दलित कवितेला आशय व रूप प्राप्त करून देणाऱ्या दलित साहित्याची प्रेरणा पाहणे आवश्यक आहे. दलित साहित्याची निर्मिती हा वैचारिक भूमिकेतून झालेला एक मोठा मुक्ती संग्राम आहे. पिल्या जाणाऱ्या लोकांच्या विचारांना कवितेतून वाचा फोडण्याचा प्रयत्न दलित कवींनी केलेला आहे. बाबासाहेबांच्या विचारांतून प्रेरणा घेऊन तयार झालेले काव्य सांगायचे झाल्यास डब्ल्यू कपूर यांच्या शब्दात सांगावे असे वाटते-

"शतकाच्या टोपलीखालचा कोंबडा

तसाच गुदमरून मेला

खोपटा खोपटातून असंख्य सूर्य उगवले

तुझ्या हाकेने मात्र"

--बंधमुक्त, पृ. ४७

या ओळीतून बाबासाहेबांची अभूतपूर्ण कामगिरी आपल्याला दिसते यातूनच दलित साहित्याची बैठक सिद्ध झालेली दिसते.

दलित कवितेची निर्मिती वेदना विद्रोह आशियाची विविधता इत्यादी विषयांबरोबरच तिचे वेगळेपण व इथूनच मराठी कविता आणि दलित कविता इत्यादी मुद्द्यांचा ही विचार करणे गरजेचे ठरते. दलित कविता ही जगणाऱ्यांची कविता आहे दलितांच्या जीवनामध्ये असलेले भूषण अनुभव भूषण दुःख यांचा भोक भोगत आलेले जगत आलेले जीवनातून जगण्यातून निर्माण झालेली पोकळी बाबासाहेबांच्या विचारांमुळे भरून निघालेली आहे. समाज व्यवस्था ही मानवनिर्मित आहे व ती बदलण्याची शक्ती दलितांच्या जवळ येऊ लागलेली आहे याची प्रचिती दलित कवींच्या कवितेतून दिसते.

दलित कविता ही क्रांतीसंन्मुख कविता आहे. कारण हा कवी बराच दुखावलेला आहे इतर कवींचे दुखणे आणि यामध्ये कमालीचा फरक आहे. त्यातून व्यक्त होणाऱ्या स्वातंत्र्याचा परीघ दीर्घ असतो म्हणून वामन निंबाळकर म्हणतात-

"शब्दप्रभुंनो!

तुम्ही रचलीत महाकाव्य सौन्याच्या घास खाणाऱ्यांची

वार्यासोबत चालणाऱ्यांची भरजरी वस्त्र ने

आकाशात राहणाऱ्यांची

चांदण्यात नाव घातली तुम्ही

तुमची कविता भिजू घालते शब्दांचे ढग
पानात, फुलात, सुगंधात, मदिरेच्या कैफात,
या गावकुसाबाहेरचे वळलेले, चिरडलेले जीवन
विजय झालाच नाही तुमच्या कवितेचा"

--शब्दप्रभुंनो! गावकुसाबाहेरील कविता

तसेच दलित कवी दया पवार परखडपणे आणि स्पष्टपणे विचारतात-

"शिळे खाली हात होता

तरी नाही पडला हंबरडा

किती जन्माची कैद

कोणी निर्मिला हा कोंडवाडा?"

आजपर्यंत ज्यांनी असे अन्याय सहन केलेत त्यांच्या मुखातून पाणी पिऊन शिवी घावी यात गैर काय? तोंडात कचकचित शिडी यावी हा काही गुन्हा नाही. पलितांच्या एखाद्याला जा येतो तो बंद करूनच तो तुम्ही प्रकाशाचे पुंडके व्हा असे आवाहन करतो. असे दया पवार आपल्या कवितेतून सुचवताना आपल्याला दिसतात. दलित कवितेमध्ये दलितांच्या अंतर्मनातील भावना समोर येताना दिसतात. दलित पंथर या चळवळीचे संस्थापक सदस्य, आणि "गोलपीठ" या त्यांच्या काव्यसंग्रहाने दलित काव्याच्या परिभाषा बदलल्या. त्यांची कविता कधी कधी तिव्र, धक्कादायक आणि सशक्त शब्दांच्या वापराने ओळखली जाते. पवारांनी दलित काव्य आणि साहित्याच्या माध्यमातून दलितांच्या व्यथा आणि जगण्याचा संघर्ष व्यक्त केला. त्यांची कविता प्रामुख्याने विद्रोहाची, सामाजिक परिवर्तनाची आणि आत्मसन्मानाची आहे. त्यांची काव्यशैली थेट आणि प्रभावी आहे. सामाजिक अन्यायाच्या विरोधातील त्यांच्या कवितांनी दलित चळवळीला बळ दिले आहे. त्यांच्या कवितांमध्ये क्रांतिकारी विचार आणि आत्मसन्मान यांचा समन्वय आहे. दलित कवींची कविता प्रामुख्याने समाजातील विषमता, जातीय भेदभाव, आणि धार्मिक अन्यायाविरुद्ध बंड उभारते. दलित कवींची भाषा साधी, थेट, आणि प्रभावी आहे. त्यांनी मराठी भाषेला एक नवीन व्याकरण आणि वळण दिले.

दलित कवितेला सामाजिक आर्थिक विषमतेचे निर्मूलन हवे आहे त्र्यंबक सपकाळे म्हणतात," माझ्या वेदनाच मला बोलव्या करतात. अवतीभवती समाज समाजातील माणसं दलित त्यांचे जीवन मला अस्वस्थ करते त्यात त्र्यंबक सपकाळ लिहितात-

दिसते आयुष्य बुटाच्या तळव्यासारखे

फ्युज उठल्यासारखी खचतात क्षणांची वारुळे
तरी माणूस आपला जात असतो रडतखडत
माहित असल्या नसलेल्या जात अज्ञात वाटानी"

--उत्खनन, पृ. ८०

दलित साहित्याला नकार आणि विद्रोह याचे स्वरूप लाभलेले आपल्याला दिसून येतात. वेगवेगळ्या पातळीवर नित्य नियमाने नकार तत्वाला मूल्य प्राप्त झालेले लक्षात येते. माणूस हा स्वतंत्र असतो तो विचाराने मुक्त असतो म्हणून तो विरोधातून विकासाकडे जात असते हे दलित कवितेमध्ये आपल्याला वेळोवेळी बघायला मिळतो. नामदेव ढसाळ आपल्या कवितेमध्ये स्वातंत्र्य व आपल्या परिस्थितीवरून संतापलेले दिसून येतात. नामदेव ढसाळ लिहितात-

"बाबलीच्यानो इथे जन्मून तुम्ही बरबाद झालात
आता मलाही जन्म देऊन तुम्ही बरबाद केलेत"

--गोलपिठा, पृ. १०

थोडक्यात सांगायचे झाल्यास दलित कवितेतील असे व प्रतिमा नकारात्मक भूमितीचे समर्थन करताना दिसतात, शिवाय प्रतिमांची निर्मिती हेतू पुरस्कर झालेली दिसते.

तर काही प्रतिमा या सहज भूमिकेतून आलेल्या दिसतात. तर काही कवितांमध्ये वास्तव चित्राचे दृश्य आपल्याला दिसून येते. दलित कवितेत येणारा निसर्ग आणि दलित कवितेत प्रतिमांतून येणारा निसर्ग यात फरक आहे. एकूण दलित कवितेत पशुपक्षी चंद्र चांदण्या आकाश वृक्ष इत्यादी निसर्ग घटक प्रतिमांचे रूप घेऊन, सामाजिक अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून येतात. अभावग्रस्तांचे जीवन जगत असताना निसर्गाकडे सौंदर्य घटक म्हणून बघण्याचे स्थैर्य दलितांना लाभलेले नाही असे दलितांच्या साहित्यामध्ये आपण अभ्यासतांना दिसते.

संदर्भ ग्रंथ

- ✦ डॉ. पारसे बिरा, दलित कवितेतील अस्मिता
- ✦ डहाके वसंत आबाजी, काव्यप्रतिती
- ✦ डॉ. पंढरीपांडे दमयंती, बालकवी दृष्टी आणि सृष्टी
- ✦ संपादन : मोहिते अस्मिता, बापट संगीता, शोध कवितेचा
- ✦ डॉ. नाखले विना, मराठी कवितेतील मूर्तीभंजन